

DISKURS TAHLILI VA UNDAGI YONDASHUVLAR XUSUSIDA

Raximova Laylo Muminbayevna,

mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon tilshunosligida mavjud bo‘lgan diskurs tushunchasi tahlili hamda unga yondashuvlar xususida fikr yuritiladi. Shuningdek, tilshunoslikda diskurs tahlilining morfologik, fonetik, funksional va semantik tahlil turlari farqlanishi, bu tahlillar turli xil manbalarga tayanishi haqidagi mulohazalar bayon qilinib, ular qoidalar va tamoyillar, kontekst va madaniyatlar, funksiyalar va tuzilmalar, hokimiyat va g‘oyaviylik bo‘yicha tasnif qilinadi.

Аннотация. В данной статье рассматривается анализ понятия дискурса в мировой лингвистике и подходов к нему. Также описаны различия между морфологическим, фонетическим, функциональным и семантическим видами анализа дискурса в лингвистике, даны комментарии о том, что эти анализы опираются на разные источники и классифицируются по правилам и принципам, контексту и культуре, функциям и структуры, власть и идеология.

Abstract. This article discusses the analysis of the concept of discourse in world linguistics and the approaches to it. Also, the differences between morphological, phonetic, functional and semantic analysis types of discourse analysis in linguistics are described, and comments are made that these analyzes rely on different sources, and they are classified according to rules and principles, context and cultures, functions and structures, power and ideology.

Kalit so‘zlar: diskurs, kontekst, tamoyil, g‘oyaviylik, potentsial, semantik tahlil, muloqot diskursi.

Ключевые слова: дискурс, контекст, принцип, идеология, потенциал, семантический анализ, дискурс общения.

Key words: *discourse, context, principle, ideology, potential, semantic analysis, discourse of communication.*

KIRISH

Nutqning diskurs tahlili struktur tahlildan farqli ravishda bir jumla tahliliga nisbatan bir bir yoki bir nechta kombinatsiyani qabul qilish mumkinligini ko'rsatadi. Diskurs tahlilida ichki va tashqi yondashuv farqlanadi. Ichki yondashuv ona tilida so'zlashuvchilar grammatik jihatdan to'g'ri jummalarni yaratishlari uchun foydalanadigan ichki qoidalarini tadqiq qilishdan iborat. Bunda alohida tanlangan jumlar grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan, kontekstdan ajratib olingan va o'ylab topilgan yoki idealizatsiya qilingan bo'ladi.

Tashqi yondashuv esa muloqot kontekstiga bog'liq holda til birliklarining ma'no-mazmun kasb etishi, uning funksional xususiyatlarini aniqlash, boshqa yondosh kommunikatsiya vositalari bilan birlashtirilganda hosil bo'ladigan diskursni his qilish, uni kuzatish, pragmatik ma'nosini anglashga qaratilgan tadqiqotlarni qamrab oladi.

TADQIQOT OBYEKTI VA METODLARI

Tadqiqot obyekti hisoblanmish diskurs tahlilining morfologik, fonetik, funksional va semantik tahlil turlari farqlanadi va bu tahlillar turli xil manbalarga tayanadi. Ular asosan quyidagicha tasnif qilinadi: qoidalar va tamoyillar, kontekst va madaniyatlar, funksiyalar va tuzilmalar, hokimiyat va g'oyaviylik bo'yicha. Ushbu tushunchalarni yoritishda lingvistik tavsiflash, qiyosiy-tarixiy, sinxron va diaxron yondashuv metodlaridan foydalanildi.

TADQIQOT NATIJALARI

Qoidalar va tamoyillar. Diskurs tahlilining umumiy qoida va tamoyillari nutq akti nazariyalari, xushmuomalalik nazariyasi va suhbatni tahlil qilishning umumiy lingvistik, madaniy va nutqiy etiket me'yorlarini belgilab beradi. Suhbatda nutq faoliyatini yoki jumlalarning kommunikativ funksiyalarini takomillashtirish nazarda tutiladi. Masalan, voqealar haqida xabar berish, so'ralgan

ma'lumotlar yoki faoliyat to'g'risida bayonotlar berish yoki nutq faoliyatini taqiqllovchi so'zlardan foydalanish mumkin.

Diskurs vaziyatida madaniy konvensiyalar va suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeyiga muvofiq suhbatning ijtimoiy kontekstiga mos ravishda o'z tilida so'zlash, yuzma-yuz og'zaki muloqotda muloqot mahoratini shakllantirish muhim sanaladi. Bular muloqotda suhbat mavzusini ochish va boshqa mavzuga burish vaqti va o'rnini so'zlovchi bilishi, mavzuni qanday boshlash, uni bayon qilish yoki tugatish va oldingi aytilgan fikr bilan belgilangan pragmatik cheklovlarga muvofiq ma'ruzachiga qanday javob berish kabi kognitiv faoliyat turlaridan iborat. Xushmuomalalik, rasmiyatchilik va tinglovchining yoshi yoki holati, nutqning "uslublari" yoki "registrlari"ni inobatga olish ham ushbu masalalar jumlasiga kiradi.

Kontekst va madaniyatlar. Bular muloqot etnografiyasi va o'zaro sotsiolingvistik munosabatlarga qaratilgan. Muloqot etnografiyasi nutq orqali yetkazilayotgan xabarning madaniy jihatlarini o'rganish uchun muayyan ijtimoiy guruhning nutqi bilan bog'liq madaniy xususiyatlarni tavsiflashga, shuningdek, muayyan jamiyatda madaniy qadriyatlarning paydo bo'lishida tilning ishtiroki va vazifasini o'rganishga qaratilgan. Bu o'z navbatida madaniy muloqot usullari va turli xil e'tiqod hamda ijtimoiy verbal va noverbal munosabatlarni tushunishni o'z ichiga oladi. Interaktiv sotsiolingvistik tadqiqotlar suhbatdoshlarning kundalik kommunikativ amaliyotida yetkazmoqchi bo'lgan xabarni talqin qilish qobiliyatini hisobga olish va uni takror tahlilga tortish orqali madaniy jihatdan belgilangan kontekstual taxminlarga, kod va uslubni almashtirish kabi "kontekstualizatsiya signallari"ga, prosodik va leksik tanlovlarga alohida e'tibor beradi.

Funksiyalar va tuzilmalar. Ular tizimli - funksional tilshunoslikda matnga til va grammatik yondashuvlarning matn modellari sifatida guruhlangan. Bu matn tahlilining keng qamrovli nazariyasini taqdim etadi. Til avtonom tizim sifatida emas, balki "ijtimoiy semiotik" tizim sifatida kengroq ijtimoiy-madaniy kontekstning bir qismi sifatida qaraladi; maqsad tilga tashqaridan qarash va, xususan, lingvistik jarayonlarni ijtimoiy tartib nuqtayi nazaridan talqin qilishdir.

Grammatika ma'no sifatida potentsial ma'ruzachilar va yozuvchilarning bir vaqtning o'zida tajribani (g'oyaviy funksiyani) namoyish etish, ularning ishtirokchilari bilan munosabatlarini boshqarish (shaxslararo funksiya) va dialog yoki monolog yaratish zarurati bilan funksional ravishda belgilanadigan "potentsial", og'zaki yoki yozma bo'lsin, bu yaxlit va izchil (matn funksiyasi) tizim sifatida qoraladi.

Hokimiyat va g'oyaviylik. Ushbu yondashuv tanqidiy tahlilga qaratilgan hamda pragmatik va sotsiolingvistik yondashuvlar bilan bog'liq. "Hokimiyatning yashirin ta'siri"ni belgilashga qaratilgan effektlar turi zaifliklarni qoralashi, minimal holatni istisno qilishi, imtiyozni tabiiylashtirishi va mafkurani aql-idrok sifatida taqdim etishning oddiy uydirmasi orqali bo'lishi mumkin. Shaxsiyat, ustunlik, qarshilik ko'rsatish va matndan dalillarni izlash, ayniqsa, ommaviy axborot vositalari va reklama matnlari, siyosiy hujjatlar va sinf, jins, etnik va boshqa tarafkashlik nutqlari bilan bog'liq muammolar shular jumlasidandir.

Nutqni tahlil qilish alohida jumalarga ahamiyat bermaydi, balki bog'langan so'zlarga e'tibor qaratishga harakat qiladi. Bu ma'no ifodalaydigan va o'quvchiga yoki tinglovchiga murojaat qiladigan so'zlarning yaxlit kombinatsiyasidir. Ajratilgan jumalarni yaratish hech qanday ahamiyatga ega emas, ammo nutqda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumalar yaratish juda muhimdir. Yozma nutqni o'qish yoki og'zaki nutqni eshitish lingvistik shakllarni bilishdan ko'ra muhimroq va murakkabroqdir, chunki o'quvchi yoki tinglovchi bu jumalar o'rtasidagi aloqalarni talqin qilishi va ularni tushunishi kerak.

Nutqning bir qismini anglash - bu talqin qilish faoliyati bo'lib, u o'quvchilar (tinglovchilar) kabi odamlar ushbu nutqqa muallif (ma'ruzachi) kiritgan narsalarning nima olib kelishiga bog'liq. Ushbu tadqiqotda insonlar so'zlovchi nutqini qanday tushunishlari ham hisobga olingan. Muloqot diskursida nutqni tahlil qilish bilan muvaffaqiyatli shug'ullanish uchun tuzilgan juft jumalar o'rtasidagi semantik munosabatlar va ularning sintaktik strukturada qo'llanilishi bilan bog'liq bo'lishi fikr va munosabatning to'g'ri ifodalanishini ta'minlaydi. Shuningdek, muloqot diskursida nutq tahlili jumla ichidagi tanlovlar va umuman nutq

faoliyatini tashkil qilish va talqin qilish o'rtasidagi munosabatni tushunishga qanday hissa qo'shganligini ko'rsatishga harakat qiladi. Og'zaki diskursni tahlil qilish nafaqat ma'ruzachi yoki nutq muallifiga muayyan vaziyatlarga ko'ra so'zlar, sintaktik tarkibning to'g'ri tartibini tanlashda yordam beradi, balki tinglovchi va o'quvchini nutqning to'g'ri ma'nosini talqin qilish va xulosa chiqarishga yordam beradi. Bu so'zlovchi yoki muallif nimani niyat qilgani, shuningdek, nutq fragmentini ishlab chiqarishda o'zini qanchalik samimiy tutayotganini ta'minlaydi.

Diskurs ifodalagan fikr insonning dunyoviy bilimlari, qadriyatlari va o'z hayotiy kechinmalariga tayangan holda hamma joyda mavjud bo'lgan usullarini o'z ichiga qamrab oladi. U kundalik mahalliy matnlarda va suhbatlarda qo'llanilishi, bilimlarini shakllantirish va tartibga solish, normallashtirish, yangi bilim va o'zaro munosabatlarni mustahkamlash uchun ishlatiladi. Faqat diskurs nima ekanligini bilish yetarli emas, aksincha uning tuzilishi va tushunilishi haqida ham ma'lumotlarga ham ega bo'lish zarurdir.

Diskurs tahlili turli fanlarda tobora ko'proq e'tiborga olinadi. Bunga quyidagilar kiradi: taksonomiya, nutq aktlari nazariyasi, sotsiolingvistika, etnografiya, pragmatika, suhbatni tahlil qilish va variatsion diskurs tahlili (shuningdek, tanqidiy diskurs tahlili, hikoya tahlili, diskursiv psixologiya va boshqalarni qo'shish mumkin) va falsafadan tilshunoslikka, semiotikaga, sotsiologiyaga, antropologiyaga ham aloqador hisoblanadi. Uning maydonlarining bunday keng doirasi nutq tushunchasining o'zi ancha keng ekanligini ko'rsatadi. Bu, shuningdek, so'nggi bir necha o'n yilliklarda nutqni tahlil qilish nima uchun alohida qiziqish sifatida paydo bo'lganligini ko'rsatishi mumkin. Turli sohalar nutqni o'rganishni foydali deb topishi katta madaniy va epistemologik o'zgarishlarni ko'rsatadi.

Og'zaki va yozma nutq ular bajaradigan funksiyalar bilan bog'liq bo'lgan biroz boshqacha talablarni qo'yadi. Yozish nisbiy doimiylikning afzalliklariga ega, bu yozuvlarni saqlaydiganlarning xotiralaridan mustaqil ravishda yozuvlarni saqlash funksiyasiga imkon beradi. Yozma nutq uzoq masofada, ya'ni xatlar, gazetalar va boshqalar orqali muloqot qilishi mumkin va bir vaqtning o'zida katta sonlarda

barcha turdagi nashrlar tomonidan chop etilishi mumkin. Magnitafon, telefon, radio va televideniye ixtirosi ogʻzaki tilning vaqt, masofa va raqamlarga nisbatan cheklovlarini yengishga yordam beradi.

Yozma nutq nafaqat doimiy, balki til belgilarining koʻrgazmali ifodasi hamdir. Buning muhim natijasi shundaki, yozuvchi allaqachon yozgan narsalarini koʻrib chiqishi, suhbatdoshining uni toʻxtatishidan qoʻrqmasdan har bir soʻz oʻrtasida pauza qilishi mumkin. U maʼlum bir soʻzni tanlashga vaqt ajratishi, hatto kerak boʻlsa, uni lugʻatdan qidirishi ham mumkin. Yozma til badiiy asarlarni rasm yoki haykaltaroshlik yaratish bilan taqqoslanadigan tarzda yaratishga imkon beradi. Ogʻzaki nutq esa yozish hech qachon bajara olmaydigan funksiyalarni saqlab qoladi. Masalan, qabul qiluvchining zudlikda mulohazalari bilan tezkor, toʻgʻridan toʻgʻri aloqa qilishi. Maʼruzachi hozirgina aytgan soʻzlarini kuzatishi va uning muloqot istagiga mos kelishi yoki kelmasligini, aniqlashi kerak, shu bilan birga u navbatdagi aytiladigan fikrini aytishga tayyorlanib, uni kuzatib boradi va bir vaqtning oʻzida fikr ifodasiga mos soʻzlarini tanlab, oʻzi xohlagan muloqot maqsadining umumiy namunasiga moslashtiradi. Nutq aytishi va monitoring qilishi, bundan tashqari, nafaqat oʻzi ishlashi, balki uning tinglovchisi tomonidan qabul qilinishini nazorat qiladi.

XULOSA

Demak, diskursni tahlil qilish butun kommunikativ hodisani, shu jumladan, uning sodir boʻlishiga imkon beradigan barcha sharoit va funksiyalarni hisobga oladi. Shu sababli nutqni tahlil qiladigan fan juda keng qamrovli usullarga muhtoj. Til va uning ishlatilishi har doim jiddiy oʻzgarishlarga duchor boʻlganidek, bu yerda ham usullar oʻzgaradi. Lekin birinchi navbatda biz turli xil yagona fanlarni taqdim etishimiz kerak, ularning har biri nutqning maʼlum bir jihatini yoritib beradi. Misol tariqasida, nutqni tahlil qilish orqali koʻrib chiqilishi kerak boʻlgan uchta markaziy sohani tanishtirib oʻtamiz: strukturalizm, kognitiv fanlar va semiotika. Bulardan tashqari, nutqni tahlil qilish konsepsiyasiga qoʻshilishi

mumkin bo'lgan boshqa fanlar ham mavjud. Bular: aloqani o'rganish (elektron ommaviy axborot vositalari, bosma ommaviy axborot vositalari, axborot manbalarini tarqatish va boshqalar), pragmatika, psixolingvistika (ular kognitiv fanlarga qisman bog'liqdir), mantiq, sotsiolingvistika, ijtimoiy fanlar kabi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Allen, J.P.B. & S. Pit Corder (eds.). Papers in applied linguistics, Vol. II. London: Oxford University Press, 1980.
2. Geoffrey N. Leech. Semantics: The Study of Meaning. Penguin Books, 1990.
3. Mathesius, V. From comparative word order studies. Linguistic Inquiry, 1992.
4. Renkema J. Introduction to discourse studies. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Pub, 2004.
5. Thornton, S. Explorations in Discourse Analysis. UK: Wiley-Blackwell, 2008.
6. Webster, Jonathan. Studies in English language / M.A.K. Halliday; edited by Jonathan Webster. – New York: Continuum International Publishing Group, 2005.